

Die representasie van die bruin werker as die *ander* in Marlene van Niekerk se postkoloniale plaasroman *Agaat* (2004)¹.

Abstract: *The representation of the coloured worker as the other in Marlene van Niekerk's postcolonial farm novel Agaat (2004)*

This article forms part of a larger study on Marlene van Niekerk's Agaat (2004) as a postcolonial farm novel where the role of the women, the representation of the coloured worker, as well as issues on landownership, are investigated. The focus in this article, however, will be on the representation of the coloured farm worker Agaat, who works on the farm Grootmoedersdrift of the white De Wet family, as the other. In Agaat the coloured worker is given a voice, something that has not readily occurred in earlier Afrikaans farm novels from the first half of the twentieth century (Coetzee, 2000:2). An important question that arises from Agaat as a farm novel, and which links up with postcolonial studies, is how the identity of Agaat as the other is formed by Milla de Wet (the white landowner), when Agaat mimics Milla's behaviour. Does Agaat lose her identity when she becomes a product of Milla's manipulation, becoming "almost the same, but not quite" (Bhabha, 1994:86)?

1. Inleiding

In Marlene van Niekerk se resente representasies van bruin mense is dit opvallend dat sy haar feitlik uitsluitlik toespits op die werkersklas soos waargeneem deur die bril van 'n bevoorregte wit fokalisator. Bruin karakters uit die middelklas handhaaf geen noemenswaardige aanwesigheid in tekste soos "Klein vingeroefening rondom die nosie van hibriditeit" (Van Niekerk, 2001), *Agaat* (2004) en *Memorandum* (2006) nie. Dit wil verder voorkom asof Van Niekerk 'n baie sterk bewussyn het van haar posisie as 'n wit skrywer wat weens die geskiedenis van koloniale onderdrukking en rassediskriminasie in Suid-Afrika beswaarlik kan aanspraak maak op 'n ideologies onbelaste perspektief op swart en bruin mense.

In haar plaasroman *Agaat* is Van Niekerk se uitbeelding van die bruin

huiswerker, Agaat Lourier, deurspek van die besef wat so kenmerkend is van die belemmerde wit postkoloniale skrywer, naamlik dat enige poging om die ander te representeer ingebed is in 'n eeue-oue koloniale diskoers oor die ander wat die geloofwaardigheid van wit skrywers van meet af aan problematiseer en ondermyn. Anders as in die koloniale periode word die postkoloniale skrywer bewus van die gelaat van die ander, nie as 'n hindernis of as 'n bedreiging waarvan die skrywende “ek” die omvang probeer inskat nie, maar as iets waaraan die “ek” gemeet word (Levinas, 1969:149). In *Agaat* voer Van Niekerk op 'n selfbewuste manier die belemmerings ten tonele waarmee die postkoloniale skrywer in Afrikaans moet rekening hou in die representasie van die ander.

In haar verkenning van die diskoers oor die ander tree Marlene van Niekerk met *Agaat* in gesprek met die normatiewe plaasroman² van veral die dertigerjare van die vorige eeu waarin die bruin werker in binêre opposisie met die boer voorgestel word. Jakes Gerwel bied 'n bondige beskrywing van die tipiese representasie van die bruin werker in die ouer Afrikaanse literatuur, en waarmee Van Niekerk in *Agaat* afreken. Die bruin werker is voorgestel

as 'n onderskeie sosiale kategorie gekenmerk deur afwykende sosiale gedragspatrone, komieklike en patetiese tekortskiëting in die uitlewing van nagebootste kulturele patrone, emosionele bankrotskap óf kinderlikheid en in die algemeen 'n afvalligheid van die volheid van menswees.

(Gerwel, 1987:91)

Dit is 'n omvangryke taak om al die aspekte wat 'n rol speel in die representasie van die bruin werker, Agaat, binne die bestek van 'n enkele artikel te bespreek; daarom sal ons op slegs twee belangrike kwessies, wat ook aansluit by die studieterrein van die postkolonialisme, konsentreer, naamlik eerstens die vraag of daar in die roman 'n stem gegee word aan Agaat as bruin werker en tweedens die vraag of die identiteit van Agaat as die ander gevorm word deur Milla wanneer eersgenoemde Milla se optrede naboots en dan in die proses 'n produk van Milla se manipulasie word, dit wil sê “almost the same, but not quite” (Bhabha, 1994:86).

2. *Agaat*: ons of hulle?

2.1 Die begrip identiteit

Voor daar egter in groter besonderhede uitgebrei word oor die representasie van Agaat is dit nodig om die begrip *identiteit* kortliks te omskryf. Volgens Castells (1997:6-7) kan identiteit beskou word as die mens se bron van betekenis en ervaring, en speel die volgende elemente onder meer 'n rol in die konstruksie van identiteite: geskiedenis, geografie, biologie, produktiewe en reprodutiewe instellings, die kollektiewe geheue, die persoonlike verbeelding, magsapparate

en religieuse openbarings. Individue, maatskaplike groeperings en samelewings verwerk hierdie materiaal; hulle pas die betekenis daarvan aan in ooreenstemming met die heersende sosiale faktore en kulturele projekte wat veranker is in hulle spesifieke maatskaplike strukture en tydruimtelike raamwerke.

Castells se werk getuig van die belang wat tans geheg word aan identiteitskonstruksie. Identiteit word as 'n sosiale en kulturele konstruksie beskou sonder dat die belang van persoonlike identiteit noodwendig ontken word. In sy werksdefinisie van identiteit noem Chris Barker (2000:166) enkele kwessies wat die intellektuele debat oor identiteit en identiteitskonstruksie tans oorheers:

Identity is deemed to be both personal and social and to mark us out as the same and different from other kinds of people. We may agree that identity is concerned with sameness and difference, with the personal and the social and with forms of representation. However, we will question the assumption that identity is either something we possess or a fixed thing to be found.

Ook Gilroy (1997:315) beklemtoon dat identiteitskonstruksie vernaamlik 'n sosiale proses is in sy bevraagtekening van die siening dat identiteit die eiendom van individuele subjekte is. Met sy werk oor identiteit neem Gilroy aktief deel aan die projek om duideliker gestalte te gee aan die identiteit van mense in die Afrika-diaspora. Sy werk kan beskou word as 'n bydrae tot die identiteitspolitiek wat veral sedert die jare negentig prominent geword het. Groepe wat in die verlede gemarginaliseer is deur die hegemonie van blanke, manlike, heteroseksuele identiteitskategorieë mobiliseer toenemend rondom nuwe of voorheen onderdrukte konstruksies van identiteit. 'n Strategiese essensialisme kenmerk soms hulle politieke mobilisasie rondom identiteit: 'n tydelike, gedeeltelike en arbitrêre sluiting van betekenis vind plaas; identiteit word vir strategiese doeleindes afgebaken (Barker, 2000:191). Swart mense, vroue en *gays* gryp identiteit aan in 'n strategie om gelykbergtiging te verkry of om ten minste 'n plek te verwerf binne die groeiende proliferasie van identiteite wat die huidige kulturele bestel wêreldwyd kenmerk. (Kyk ook Visagie, 2004:11-12.)

In hierdie bespreking word daar 'n poging aangewend om uit te vind hoe veral stemgewing en nabootsing die vorming van *Agaat* se identiteit beïnvloed.

2.2 Die problematisering van *Agaat* se identiteit

Beide Louise Viljoen (1996) en Henriette Roos (2006) toon aan dat in die post-era, waarvan postkoloniale studies 'n onderdeel vorm, die klem toenemend val op die ondersoek na gemarginaliseerdes, soos vrouens, gays en die gekleurde werker. In *Agaat* geniet Milla sowel as *Agaat* as gemarginaliseerdes aandag. In die normatiewe plaasromans van voor die sestigerjare van die vorige eeu geniet die vrou en die plaaswerker beperkte status en word hierdie groep in verskeie tekste so te sê weggeskryf en gestereotipeer (volgens, onder meer, Jansen, 2005:110-111

en Coetzee, 2000:10). Alhoewel daar in *Agaat* stereotiperings voorkom van die bruin werkers, veral van Agaat se Lourier-familie en die res van die bruin werkers op die plaas, bevestig Van Niekerk juis hierdie stereotipes om hulle uiteindelik te problematiseer. Hierdie paradoksale hantering van bevestiging en ondermyning is 'n procédé wat veral met die postmodernistiese literatuur geassosieer word. (Vergelyk Hutcheon, 1989:63, Viljoen, 1995:34, en Visagie, 2004:85, vir besprekings van hierdie dubbelgekodeerde praktyk van disrupsie en appropriasie in die postmodernistiese literatuur.)

Die problematisering van Agaat se identiteit is 'n deurlopende kenmerk van Van Niekerk se roman en word byvoorbeeld beklemtoon tydens 'n gesprek wat Milla en Jak het oor Agaat, waar Milla voel dat Agaat nie deel vorm van die "hulle" nie en Jak hierteenoor sê: "Sy's ook nie ons nie." (404) Volgens Ampie Coetzee (2000:127), in sy bespreking van die 'baas-werker-verhouding', is daar altyd die verwysing na die werkers as "hulle". In *Agaat* word die bruin werker se identiteit doelbewus bevraagteken en geproblematiseer. Daar word dus aangesluit by die tradisie van die plaasroman met die verwysing na "hulle", maar hier word die *hulle* teenoor die *ons* geplaas en word daar afgewyk van die tradisionele voortsetting in normatiewe plaasromans waar die werker slegs deel van die *hulle* bly. Opsommend kan daar gesê word dat Agaat in haar verhouding met Jak gerepresenteer word as "hulle", die ander. In Milla se verhouding met Agaat bly Agaat nog steeds die ander, maar is sy nader aan die "ons" omdat Milla so aangewese is op Agaat en dus die kleurgrens tussen bruin en wit oorskry. In Agaat se verhouding met Jakkie word haar identiteit nie bloot gereduseer in terme van "ons" of "hulle" nie, maar Jakkie wend pogings aan om Agaat bewus te maak van die vryheid wat sy as individu behoort te hê en kom so in opstand teen die res van die plaasgemeenskap.

In plaasromans van die vorige eeu is daar nie baie aandag geskenk aan die werker se identiteit nie, maar in *Agaat* word nie net die invloed van die wit werkgewer op die plaaswerker ontbloot en bevraagteken nie. Die interafhanklike verhouding tussen Milla en Agaat word naamlik ook in groter besonderhede in oënskou geneem.

Vervolgens sal daar onder meer aandag geskenk word aan stemgewing en nabootsing om groter duidelikheid te verkry oor die representasie van Agaat.

3. Stemgewing: Kry Agaat 'n spreekbeurt?

'n Belangrike aspek wat kenmerkend is van postkoloniale tekste is stemgewing. Coetzee (2000:38) merk op dat daar "in hierdie postkoloniale tyd waarin ons leef, geteoretiseer word oor die wyse waarop die stem van die 'ander' vasgelê kan word". Steward Van Wyk (2001:166) dui ook aan dat daar in postkoloniale studies gefokus word op die stem van die ander en dat die subalterne terugskryf na "die sentrum en die dominante koloniale kodes omkeer".

Alhoewel daar baie kritiek gelewer word op Gayatri Chakravorty Spivak wat in “Can the Subaltern Speak?” (Spivak, 1995:24-28) besin het oor die spreekbeurt wat aan die subalterne toegeken word, is haar studie oor die subalterne nietemin van belang vir hierdie bespreking. Spivak (1995:8) bevraagteken die moontlikheid of die subalterne se stem herstel kan word sonder dat dit ’n tipe essensialistiese fiksie is. In Spivak se artikel opper sy haar bekommernis oor die moeilikhede en die teenstrydighede wat betrokke is by die skep van ’n spreekbeurt vir die subalterne. Ashcroft, Griffiths & Tiffin (1995:8) som Spivak se siening oor stemgewing en die subalterne soos volg op:

For her one cannot construct a category of the ‘subaltern’ that has an effective ‘voice’ clearly and *unproblematically* audible [for] ‘the true’ subaltern group, whose identity is its difference, there is no subaltern subject that can ‘know and speak itself’. Thus the intellectual must avoid reconstructing the subaltern as merely another unproblematic field of knowing, so confining its effect to the very form of representation [...]

Peter Childs & Patrick Williams (1997:233-234) verduidelik die term subalterne soos volg:

In the British military this term still means simply ‘of lower rank’ but its dictionary definition also includes reference to ‘the particular’ in logic as opposed to ‘the universal’. Gramsci used the term to refer to groups who do not have a class consciousness but whose agency is still a historical force. Guha uses it to denote the general attribute of subordination in any way.

Volgens *Webster’s Third New International Dictionary of the English Language* (1993) kan die term “subaltern” verklaar word as “a person holding a subordinate position or being inferior in respect to some quality or characteristic”. Die term subalterne word dus in postkoloniale teorieë gebruik om na die subordinasie van gemarginaliseerde groepe te verwys.

Die stemme van bruin werkers wat, soos vrouens, in byvoorbeeld normatiewe plaasromans, ook tot ’n subalterne groep behoort, kan dus nie bevredigend en probleemloos deur enigiemand behalwe deur daardie groep self uitgedruk word nie, en dan kan een persoon van daardie groep ook nie namens die hele subalterne groep praat nie.

In Van Niekerk se roman *tree Agaat*, as die verpersoonliking van die subalterne ander, nie op as die verteller nie en dus kry sy ook nooit werklik ’n spreekbeurt nie. Van Niekerk verwoord soos volg die rede hoekom *Agaat* nie fokaliseer nie:

Sy bly die Ander, die geheim, en ek kon haar nie laat fokaliseer nie. Sy is die bron van selfverstaan van ander wat h  ar sien en probeer interpreteer. Sy bly ’n projeksie, ’n spook van al die karakters se verlange en vrees. Selfs so domesticated soos sy is, bly sy die Ander.

(Van Niekerk, soos aangehaal deur Fran  ois Smith, 2004:12).

In *Agaat* vind die vertelling grotendeels plaas vanuit Milla se perspektief, hetsy in haar direkte vertelling of deur Agaat wat uit haar dagboeke voorlees. Al kry Agaat nooit ’n spreekbeurt as verteller nie, lewer die feit dat Milla byna obsessief probeer om Agaat se gedagtes te ontleed en te bepaal, kommentaar op die talle stemlose bruin werkers wat in die plaasroman voorkom. Ena Jansen (2005:123) som dit soos volg op:

Marlene van Niekerk [laat juis nie toe] dat die op haar beurt letterlik stemloos-geworde Milla meer doen as gis oor Agaat se gedagtes nie. Agaat word obsessief en konsekwent steeds slegs van buite af waargeneem deur haar ‘miesies’, wat volledig van haar afhanklik is. Agaat bly ondeurgrondelik – nie vanweë die politieke onkorrektheid van die skryfster nie, maar juis as ’n kritiek op die diskoers van soveel stemlose bediendes in die Suid-Afrikaanse letterkunde.

In hierdie geval kan die subalterne se stem dus slegs bevredigend deur daardie individu wat self deel van die bruin werkersklas is, weergegee word. Van Niekerk merk ook self op “ons weet nie wat Agaat regtig dink en voel nie. Want ons kan nie.” (Van Niekerk, soos aangehaal deur Smith, 2004:12)

Milla verwoord hierdie onvermoë om te kan verstaan wat Agaat dink wanneer sy dink: “Hoe moes dit voel om Agaat te wees? Hoe kon jy dit ooit te wete kom? Sou julle kon uitmaak wat sy sê as sy dit kon verduidelik? Sy sou dit in ’n ander taal as die een wat julle haar geleer het, moes uitlê.” (574) Milla dink ook verder dat as die nuwe hemel en die nuwe aarde ’n leë ligte plek sou wees sonder misverstande, sy eerder die lewe met Agaat op Grootmoedersdrift sou verkies: “En julle sou onder mekaar ’n genoegsame taal uitwerk met geharde musikale woorde waarin julle kon argumenteer en mekaar kon vind. Riet- en ruigtetaal. Want, het jy gedink, wat sal geluk wees van mekaar vind sonder dat julle vir mekaar verlore was?” (575) Die feit dat Milla eerder die lewe saam met Agaat sou kies, dui op Milla se afhanklikheid van en liefde vir Agaat. Die verwysing na “riet- en ruigtetaal” suggereer dat die taal waarvan Milla praat, primitief is, sonder tierlantyntjies, dit wil sê ’n eerlike taal wat sal help dat Milla en Agaat mekaar vind deur ’n eie vorm van kommunikasie.

Debora Steinmair (2004:13) merk ook op dat, deur middel van die dagboekinskrywings en Milla se perspektief, die “problematiese verhouding tussen Agaat en Milla ontvou”. Die leser ervaar nooit die gebeure vanuit Agaat se perspektief nie, en hierdie gebrek aan ’n eie stem is volgens Steinmair (2004:13) gepas in die representasie van ’n karakter wat nooit werklik ’n sê gehad het in wat met haar gebeur nie.

Maar die bruin werker, Agaat, kry wel die geleentheid om Milla se woorde vir haar te formuleer en om haar gedagtes uit te spel deur middel van oogseine, ’n alfabetkaart en die verestoffer (“Japie”) waarmee Agaat, as kind, pak gekry

het, maar wat nou gebruik word as 'n kommunikasiehoopmiddel. Milla vermeld self, tydens haar en Agaat se vroeër soektogte na die Apatura iris-skoenlapper, wat lyk asof hy 'n oog op sy vlerke het, dat dit die oog is wat die geheime van die siel bewaar (592). Milla word as gevolg van haar siekte gedwing om met die oog, as bewaarder van die geheime van die siel, vrae oor die verlede aan Agaat te kommunikeer.

Wanneer Milla deur middel van oogseine met Agaat kommunikeer, maak sy haar gedagtes aan Agaat bekend, wat op haar beurt die vrae oor die verlede vir Milla uitspel. Die volgende uittreksel toon aan hoe Milla deur middel van die kommunikasie met oogseine by Agaat wil weet of sy die brand gestig het wat op die plaas uitbreek het:

W.I.E.H.E.T.D. V.U.U.R.O.P.B.E.R.G.V.E.R.O.O.R.S.A.A.K, vra ek. [...] Dit het tien minute gevat om uit te spel, selfs met Agaat se afkorting vir die lidwoorde en voegwoorde. Dink jy dit was ek miskien? Vra Agaat met die oë. Sy kyk vinnig weg. Ja, sein ek, volgens ons gebruiklike kode. Een knip met al twee oë. Sy kyk net lank genoeg na my om my antwoord op te vang. Hotnotmadonna, sê sy. Sy druk eenkant aan haar kep, sy vat die stoffer se steel stewiger vas, sy laat my aangaan, sy tik op die kaart. Tussen elke tik kyk sy na my. A tik B tik C tik D tik E tik F tik G tik H tik. H is reg, knip ek met my regteroog. Dit moet haar so verveel. Dan tik sy weer van A af. Ek stop haar by E, E is reg. En dan moet sy weer van voor af begin tik, tot by T. H.E.T. Ons het nog 'n keer 'het' gespeel. H.E.T.J.Y.D. B.R.A.N.D ... In die hooiskuur veroorsaak? Maak sy my sin klaar. Heeltemal korrek, dis wat ek wou vra. Sy sit die stoffer in die hoek einde van gesprek. (446)

Die kommunikasie deur middel van oogseine herinner aan Milla se pogings om Agaat se woorde te formuleer toe Agaat klein was en nie self wou praat nie. Hierdie twee vrouens ken dié manier van kommunikasie dus goed. Nou is die rolle omgekeer en Agaat word betekenisvol genoeg die stem van Milla, wat dui op Van Niekerk se parodiese omkering van die bekende situasie in die koloniale literatuur waarin die subalterne net deur die hegemonesse klas gerepresenteer is. In die aanhaling eien Agaat haar verder die reg toe om te swyg. Die subalterne besluit nou self wanneer sy haar stem wil laat hoor. Milla is ontsteld omdat Agaat nie lankal reeds vorendag gekom het met die alfabetkaart nie. Milla dink:

Ek sou kon vra, nou dat ek kan vrae stel.

Hoekom het jy tot nou toe gewag daarmee? Jy het tog die hele tyd geweet ek brand om te praat, jy kon tog raai dat ek hier lê en tob oor alles van my lewe. [...] Dit is my uitgespelde woorde wat sy vir my moet uitspreek, dis my sinne wat sy hardop vir my moet klaarmaak. [...] Waarom sou sy my juis nou wil beklee met taal?

Op, langs, onder, voor, agter, bo, in.

Of miskien is 'beklee met' die verkeerde uitdrukking hier.

Voor stok kry, miskien.

Sý is die een wat vir Japie optel. Sý kan hom neersit wanneer sy wil. Of sy kan hom opneem en uitloop en gaan afstof èrens. Of sy kan hom omdraai om op die kaart te wys met sy steel. (449-451)

In dié uittreksel is dit duidelik dat Agaat nou die mag besit om te bepaal wanneer kommunikasie kan plaasvind. Die subalterne besluit nie net self wanneer sy haar stem wil laat hoor nie, maar ook wanneer kommunikasie kan plaasvind, omdat sy die instrumente in die kommunikasieproses na willekeur kan aanwend.

Die sprokie wat Agaat aan Jakkie as kind vertel het, en wat hy herroep tydens sy vlug na Kanada, kan beskou word as die eerste keer dat daar indirek aan Agaat 'n stem gegee is. Hierdie sprokie is ook die naaste weergawe aan Agaat se siening van hoe sy by Milla uitgekom het en hoe haar rol verander het met die koms van Jakkie. Dus word gesuggereer dat dit die eerste betroubare stem is wat aan Agaat gegee word in hierdie roman.

In dié sprokie gee Agaat uitdrukking aan haar bitterheid oor Milla. Agaat se weergawe van hoe en hoekom Milla haar ingeneem het, verskil drasties van Milla se vertelling. Agaat vertel die volgende aan Jakkie oor haar hiërgargiese rolverskuiwing van 'n kind in die huis na 'n werker wat in die buitekamer bly:

En toe op 'n dag na nog sewe jaar gebeur daar iets wat alles verander.

Die vrou het haar eie baba verag.

Úit, sê sy vir Goed³. Úit uit my huis, nou woon jy in 'n kamertjie buite in die agterplaas.

Vat jou goed!

Hier's 'n koffer!

En úit met die rooi rok en úit met die groene! Hier is jou voorskoot en hier is jou kep hou dit wit en hier is jou rok hy is swart en hier is jou bed langs die honde se hok en hier is jou bord en jou beker van blik en van nou af eet jy alleen.

En hier is jou boek om te leer om te boer en die Bybel, sien dat jy sorg vir jou siel en hier is 'n groot wit lap leer mooi borduur om jou kamer te versier.

En van nou af is jy my slaaf. Jy sal werk vir 'n loon.

En Goed se hart was baie seer. Maar nie vir lank nie toe word hy hard soos klip en swart soos roet en koud soos uitgebrande steenkool.

[...] Nou, Goed, is jy dood. (715-716)

In die aanhaling is Agaat se verbitterdheid en hartseer duidelik merkbaar. Sy dui aan dat die verskuiwing van Milla se bruin kind na werker haar emosieloos gelaat het, soos wat “uitgebrande steenkool” sonder emosie is.

Volgens Venter (2004:11) neem Van Niekerk se afrekening met die plaasroman twee regstellende vorme aan. Eerstens gaan Grootmoedersdrift uit wit besit oor

na *Agaat* en “ná ’n hele boek vertel uit die perspektief van Milla word *Agaat* se perspektief ten slotte gegee. So kry die slavin ’n stem, al is dit maar net in die gedaante van ’n sprokie. Die ware swart perspektief kan nie deur ’n wit skrywer verwoord word nie.” (Venter, 2004:11)

Myns insiens word daar tog aan *Agaat* ’n figuurlike stem gegee deur *Agaat* se sterk teenwoordigheid in die roman en in die sprokie wat sy aan Jakkie vertel. Milla se droom waarin sy *Agaat* se tong uittrek, dui moontlik op die skuldgevoel wat Milla het oor die onteiening van *Agaat* se eie stem wat plaasvind as gevolg van haar manipulasie (498). *Agaat* wyk dus af van letterkunde uit die koloniale tydperk wat nie soveel verteltyd daaraan afgestaan het om die gedagtes van die ander weer te gee nie. Soos Ampie Coetzee (2000:38) dit stel, is die stem van die “indigeen” onteien deur die tekste van die Europeërs. Die skuldgevoel oor die onreg wat teenoor die werker of bediende gepleeg is, word ook nie in dié vroeër tekste op die voorgrond gebring soos in *Agaat* nie.

4. Nabootsing: *Agaat* as moontlike produk van Milla se manipulasie

4.1 “Nabootsing met ’n dubbele bodem”

’n Vraag wat ontstaan by die lees van *Agaat* (2004) as plaasroman, en wat ook aansluit by postkoloniale studies, is hoe *Agaat* as bruin persoon en as plaaswerker deur Milla beïnvloed word in haar opleiding van *Agaat* om op ’n sekere manier op te tree. Verloor *Agaat* haar eie identiteit wanneer sy Milla se gedrag naboots, en word sy ’n produk van Milla se eksperimente? ’n Belangrike kwessie is dat *Agaat* nie net deur Milla grootgemaak is nie, maar dat haar toekoms ook deur Milla bepaal is toe *Agaat* van ’n vroeë ouderdom af al take in en om die huis moes verrig ter voorbereiding vir haar posisie as werker op die plaas. *Agaat* boots Milla na en sodoende word sy ’n produk van Milla se optrede, haar lewensbeskouing en haar doelbewuste manipulasie, maar terselfdertyd skemer daar by *Agaat* tekens van ’n identiteit deur wat moontlik teruggevoer kan word na haar kleuterjare by haar Lourier-familie.

Homi K. Bhabha (1994:85-92) skryf in “Of Mimicry and Man. The ambivalence of colonial discourse” dat mimeese voortspruit uit strategieë van koloniale mag en kennis en dat “colonial mimicry” die begeerte is vir ’n gereformeerde herkenbare ander as ’n subjek wat amper dieselfde is as die koloniale bewindhebber, maar tog nie heeltemal nie. Bhabha sien nabootsing as iets wat herhaal en nie as iets wat representeer nie. Deur hierdie herhaling gaan oorspronklikheid verlore en bly daar slegs die gemengde, die tweedehandse en nagmaakte of kunsmatige oor.

In *Agaat* is die proses van nabootsing egter kompleks. Ten spyte daarvan dat Milla Agaat na haar hand probeer oplei en manipuleer, gee Agaat uiting aan haar eie dansrituele en kreatiwiteit, wat as voorbeelde dien om aan te toon dat Agaat elemente van ’n onafhanklike identiteit behou en ontwikkel het. Agaat se beoefening van haar dansrituele kan gesien word as ’n band wat sy met haar Lourier-familie behou het.

Agaat se fassinatie met vuur, waarna voorheen verwys is en wat ook moontlik ’n verband hou met haar kinderjare by haar Lourier-familie, word dikwels uitgebeeld in *Agaat*. By Agaat se Lourier-familie het Milla haar gehurk gevind in die hoek van die swartgebrande herd, waar sy die meeste van haar tyd deurgebring het (680). Die vuurherd is waarskynlik die enigste plek waar Agaat ’n gevoel van warmte beleef en waar sy veilig gevoel het, veral as ’n mens in ag neem dat sy mishandel en gemolesteer is toe sy nog by haar Lourier-familie woonagtig was (680). Agaat se naam was ook eers Asgat, vanweë haar spelery in die vuurherd. Wanneer Milla Agaat in haar sorg neem en daarin slaag om haar aan die praat te kry, beloon sy Agaat met ’n blaasbalk en die maak van ’n vuur. Tydens die bogenoemde insident waartydens Milla vir Agaat beloon, nadat Agaat vir die eerste keer “selfbedoelde woorde” gevorm het, merk Milla op dat Agaat tydens die dans heeltemal begeesterd geraak het deur op en af te spring, te “warrel met die beentjies, [en te] rittel met die arms. Skoon wild.” (547) Agaat het daarna vir ’n geruime tyd met die blaasbalk langs haar geslaap.

Agaat beoefen ook dikwels haar dansrituele, wat sy moontlik by haar Lourier-familie geleer het, op ’n berg waar Milla haar kan sien. Dans is in Afrika ’n sosiale aktiwiteit wat in ’n spesifieke omgewing beoefen word met ’n sekere doel en betekenis. In *African Folklore. An Encyclopedia* (2004:77) word vermeld dat

[d]ances are sometimes the public face of rituals or activities that are otherwise private or secret [...]. Within the dance, individuals negotiate their social place in a bodily statement [...] But dances also provide an important means of communication between ancestral spirits and / or god[s].

Vir Agaat mag dans ’n teken van bevryding inhou en deur ’n plek te kies waar Milla haar kan sien, wil Agaat juis haar individualiteit aan Milla bevestig. Die moontlikheid bestaan ook dat Agaat se dans op die berg ’n spirituele konnotasie het. Agaat se dans is moontlik ’n restant van die Khoikultuur en het daarom moontlik wel ’n spirituele funksie.

Agaat se selfstandige kreatiwiteit blyk verder uit die noukeurige versiering van die kaggel in haar kamer met byvoorbeeld ’n rooikatskedel, perlemoenskulpe, afdrucke van die seweweeksvaring, albasters en dies meer. Bo in die middel van die kaggel hang ’n hoefyster, wat waarskynlik as gelukbringer moet dien (279). Die feit dat Agaat hierdie objekte gebruik om haar geliefde kaggel mee

te versier, dui aan dat die objekte vir haar betekenis inhou en verband kan hou met spiritualiteit. As nog 'n uiting van haar kreatiwiteit versier sy die wit "kep", wat Milla aan Agaat gegee het toe haar funksie op die plaas gereduseer is tot dié van huishoudster, deur daarop te borduur. Op hierdie manier maak sy die hoofbedekking haar eie. Dié wit "kep" wat Agaat saam met haar uniform dra, kan gesien word as "'n teken van haar afsonderlikheid – 'n soort apartheid. 'Die merk van die bediende, die uniform, [wat] vir haar 'n beswering, 'n simbool van haar outonomie'" word (Smith, 2004:12). Met die verloop van jare raak Agaat se geborduurde "kep" ook hoër soos sy allerlei tonele daarop uitbeeld en kan dit gesien word as 'n soort kroon of teken van 'n soort "adellikheid", wat haar verhef bo die ander werkers.

Van Niekerk vermeld in 'n onderhoud dat sy gewerk het met die idee van nabootsing en dat Agaat die wit kultuur naboots omdat sy nie anders kan nie, maar hierdie nabootsing word ook 'n magsmiddel:

Bij Agaat heeft de mimicry iets sardonisch, het wordt een machtsmiddel. De Franse filosoof Michel de Certeau heeft over dit verschijnsel een paar boeken geschreven: onderdrukte volkeren nemen de rituelen en gewoontes van de onderdrukkers over, ze kunnen niet anders, maar tegelijkertijd zorgen ze ervoor dat ze er niet helemaal door verzwolgen worden.

(Van Niekerk, soos aangehaal deur Kees 't Hart, 2006:2)

De Certeau (vergelyk byvoorbeeld *Heterologies. Discourse on the Other*, 1986) se siening dat die ander gereduseer word tot "more of the same" (De Certeau, 1986:xiii) en dat volke die rituele van die onderdrukkers aanneem, word ook vergestalt in Agaat. Van Niekerk toon egter in teenstelling met Kees 't Hart aan dat Agaat nie heeltemal deur die wit rituele, benaderings en gewoontes oorgeneem word nie. Sy wend by tye die gewoontes wat sy aangeleer het aan in haar magspel met Milla wanneer sy verbitterd is oor Milla se verraad teenoor haar toe sy nog 'n kind was.

Agaat se kreatiewe taaluitinge en verdraaiings van die liedjies en rympies wat sy as kind by Milla geleer het uit die *FAK-sangbundel*, toon aan hoe sy hierdie liedjies en rympies haar eie maak en in haar magstryd met Milla gebruik as figuurlike wapen. Wanneer Agaat Milla op haar siekbed was, sê sy byvoorbeeld: "'n Boer maak 'n plan al is die kalf in die put," waarop Milla met verontwaardiging dink: "Ek is nie 'n kalf nie! Ek is nog nie in die put nie! Let op jou taal asseblief!" (197) Met Agaat se verwysing na 'n kalf wat in die put is, manipuleer sy die betekenis van die spreekwoord "Die kalf is in die put" om te suggereer dat Milla so te sê dood is. Agaat se wraaksugtigheid en verbittering blyk ook uit haar gebruik van nóg 'n aantal spreekwoorde om aan te toon hoe die een wat skerp genoeg dink, dinge uit die verlede kan gebruik om wraak te neem: "Môre stond, het goud in die mônd, sê sy, bewaar elke splinter vir die vuur in die winter." (97) Weer eens wend Agaat die spreekwoorde aan om 'n eie boodskap aan Milla oor te dra, wat Milla laat dink:

Elke keer die klem op die laaste woord. Asof sy haarself verweer met die voorafvervaardigde sinne wat sy deur toon en nadruk aanwend vir haar eie doel. Ou laai. Sy het nie respek vir wat spreekwoorde regtig beteken nie, sy maak haar eie Afrikaans op soos sy aangaan. Dis haar manier as sy ontstig is. Die papegaaigewoontes. Naboots met 'n dubbele bodem. (197)

Al blyk dit dat Agaat 'n groot gedeelte van haar identiteit verloor het deur nabootsing, is daar nietemin tekens van Agaat se individualiteit wat plek-plek deurskemer. Soos die aanhaling aantoon, maak Agaat byvoorbeeld gebruik van spreekwoorde om 'n bepaalde boodskap oor te dra wat nie noodwendig ooreenstem met die tradisionele betekenis van die spreekwoord nie. Sy maak ook gebruik van stemtoon en intonasie om die gewenste effek te verkry. Agaat se kreatiewe aanwending van taal dui aan dat, alhoewel sy naboots, hierdie nabootsing “'n dubbele bodem” het. Die nabootsing, oftewel “mimicry”, word dus bevestig, maar ook ondermyn omdat Agaat hierdie nabootsing aanwend in haar magspel met Milla om haar individualiteit uit te druk.

In hierdie opsig is daar 'n kontinuïteit tussen Van Niekerk se teks en Thomas François Burgers se representasie van die bruin werker in die sestigerjare van die negentiende eeu in die Karoo. In die skets “De dorpsbewoners” uit *Dorp in het omderveld* beskryf die verteller “een Hottentot” genaamd Tamboer se talent vir kwinkslae en nabootsing (ook met 'n dubbele bodem), wat gewoonlik neerkom op 'n ondermyning van die wit werkgewer: “Een meester in de kunst om iemand na te apen, weet hij uw stem, uw manieren zo perfect na te maken dat hij spoedig het gelach ten koste van u laat geschieden en u de speelpop van het toneel maakt.” (Burgers, 2004:23) Hoewel humor en nabootsing tekens was van die bruin werker se subalterne status in die blanke hegemonie van die verlede, is juis hierdie middele ook aangewend om die mag van die bewindhebber teë te gaan en 'n ruimte te skep vir die uitlewing van 'n selfstandige kulturele identiteit.

4.2 Kulturele hibridisering en transkulturasie

Die kulturele hibridisering, waardeur Agaat se kulturele gewoontes of voorkeure vermeng word met Milla se Afrikanererfenis, en die spanning wat veroorsaak word tussen, enersyds, Agaat se hunkering na 'n selfstandige identiteit en, andersyds, haar lojaliteit teenoor Milla, lewer belangrike kommentaar oor Agaat se transkulturasie. Die verandering in Agaat se kulturele identiteit is teweeggebring deur die oorname van oneie elemente uit 'n ander kultuur. Die feit dat Agaat nie by haar eie Lourier-familie grootgeword het nie, beteken ook dat Agaat se kulturele identiteit waarskynlik bestaan uit elemente uit sowel die bevoorregte kultuur van die wit grondeienaars as uit die bruin werkersklaskultuur.

David Atwell (2005:19) toon aan hoe daar in die Suid-Afrikaanse geskiedenis deurgaans prosesse van transkulturasie plaasgevind het, met uiteenlopende

gevolge. Atwell (2005:20) meen dat transkulturasie nie 'n gelyke proses van kulturele wisselwerking is nie, maar dat “the transcultural relationship can and often does involve violence of every kind, both structural and direct [...] it is precisely when the colonial relationship is violent, that transcultural formations are likely to emerge. Violence itself can be a mode of transculturation.” Agaat se nabootsing van Milla se gebare en taalgebruik (vergelyk die spreekwoorde en liedjies) herinner aan die tydperk in die middel van die negentiende eeu toe swart mense noodgedwonge Engels moes aanleer, indien hulle hulle sosiale status wou verbeter. (Kyk Atwell, 2005:32.) Vir Agaat kon die nabootsing van taal ook moontlik die vooruitsig op 'n beter hiërargiese status in vergelyking met die res van die bruin werkers beteken het.

In een van Milla se dagboekinskrywings skryf sy dat sy walg van Agaat en dat sy haar hieroor skaam, maar dat sy dit nie kan verhelp nie. Hierdie walging kom moontlik voor as gevolg van die verskille in kulturele opvattings oor wat as ‘beskaafd’ beskou word. Milla walg van “[d]ie lang kakebeen, die bol-oë wat so dwingerig kan kyk, die ontembare kroeskop [...] die slinkse houding partykeer, die wreedaardigheid wat soms uitslaan” (597). Milla vra haarself af “[h]oe *maak* [kursivering deur ons – L.P. en A.V.] 'n mens 'n goeie hart in 'n wese wat so verniel is? [...] Hoe kry ek haar sintuie en verstand aan die werk? (Om van haar gewete nie te praat nie!)” (597) Weer eens is hier 'n voorbeeld van hoe Milla Agaat se hart goed wil *maak*, en Agaat se sintuie en verstand wil laat werk. Soos die betekenis van die naam Agaat (“goed”) suggereer, was die transformasie van klein Agat vir Milla 'n projek om iets goeds tot stand te bring. Maar wie bepaal wat goed is en wie bepaal of en hoe iemand se sintuie en verstand werk?

Vir Wessels (2006:38) is Agaat die erfgenaam van 'n tradisie wat haar nie erken nie en is sy die skepping van Milla. Wessels verwys na die voorval wanneer die dokter kom besoek aflê by Grootmoedersdrift en Milla vir Agaat sein: “Sê vir die man ons verbeelding is 'n gesamentlike een, sê vir hom ons het mekaar uitgedink hier.” (221) Die gepaardgaande suggestie dat Milla en Agaat spieëlbeelde van mekaar is en Milla dus ook die skepping van Agaat is, lewer interessante kommentaar oor die interafhanklike verhouding tussen die twee vrouens. (Kyk Wessels, 2006:38, en ook Burger, 2005.) Agaat is egter meer as net 'n spieëlbeeld van Milla, omdat sy, soos Chris van der Merwe aantoon, in opstand kom teen die

dominerende godsdienstige voorskrifte en ontwikkel tot 'n ‘heks’ met haar eie geheime religieuse praktyke waarin sy haarself met natuurelemente verbind – met vuur veral, ook met water, wind, son en skoelappers. Dis 'n terugkeer na die Onbewuste, na die kragtige natuurlike lewe, na die natuurmistiek, en 'n wegkeer van die fasiale orde wat aan haar opgedwing is.

(Van der Merwe, 2005:3)

Ten spyte van Agaat se pogings om in opstand te kom teen die Afrikanerkultuur en -waardes wat op haar afgedwing word, kan sy nie ontsnap aan Milla se manipulasie nie en word haar lewe grootliks steeds bepaal deur die wit De Wet-gesin, veral wanneer Milla Agaat leer hoe om te boer sodat Agaat na die boerderybelange kan omsien, wat in werklikheid Milla se belange is.

4.3 Die Milla-Agaat-verhouding: 'n replika van die verhouding tussen kolonis en gekoloniseerde?

Met Agaat se een en dertigste verjaarsdag toon Milla se dagboekinskrywing van 9 Julie 1979 aan dat sy dink sy het die beste van Agaat “gemaak”: “Ek dink ek het die beste van hr gemaak wat ek kon. Meer dink ek as wat baie ander mense sou kon regkry. Kan verder nie kla nie. Sy’s nou heeltemal ’n huishoudster & hou ’n skerp oog op alles v.d. boerdery.” (445) Die gebruik van die woord “gemaak” suggereer weer eens dat Agaat die produk is van Milla se werk, ’n soort skepping wat die vooropgestelde taak vervul van sy maker. Hierdie opmerking deur Milla werp lig op die Milla-Agaat-verhouding, waarin Milla optree as die ekwivalent van die koloniale bewindhebber wanneer sy Agaat probeer “beskaaf” maak en haar oorgang op die plaas van pleegkind na bediende bewerkstellig. Cochrane (2005:216) stel dit so: “Milla het Agaat in ’n robot omskep en die kolonialiste het kontinente vol identiteitlose en wraaksugtige mense agtergelaat”; daarom kan die Milla-Agaat-verhouding gesien word as ’n voorbeeld of “replika vir die verhouding tussen die koloniseerder en die gekoloniseerde”. Ook Wessels (2006:41) toon aan dat Van Niekerk die misbruik van die inheemse bevolking vir die Afrikaners se eie gewin en die “onderliggende oneerlikheid en selfbedrog van die Afrikaners” onder die aandag van lesers bring.

Wanneer Jakkie tuiskom vir sy verjaardagfeesviering, plaas Agaat blomme op die tafel soos Jakkie daarvan hou. Milla merk op dat dit is hoe Agaat hom geleer het om daarvan te hou, net soos sy (Milla) vir Agaat geleer het (608). Hierdie opmerking toon die ketting van nabootsing van Milla se smaak aan – van Milla na Agaat na Jakkie.

In Jakkie se herinnering aan die “sprokie” wat Agaat aan hom vertel het as kind, het Agaat in haar vertelling vir Milla die volgende woorde in die mond gelê:

Vir jôu kry ek spierwitskoon vandag!

En sy sleep haar na die dam en sy dompel haar onder en sy begin haar was met ’n wit sakdoek, maar die sakdoek word swart en die water word swart en die kind bly swart.

Vir jôu vat ek huis toe vandag, sê die vrou, vir jou maak ek mák, vir jou kry ek wit! (713)

Hier word kommentaar gelewer oor Milla se pogings om Agaat wit te kry soos sy

wat Milla is, en al kry sy Agaat dan nie fisies wit nie, leer sy Agaat om soos 'n wit mens op te tree. Soos vroeër vermeld, toon Agaat egter nog steeds 'n hunkering na die behoud van haar eie rituele en skemer daar tekens van individualiteit deur. 'n Moontlike rede vir Milla se pogings om Agaat wit te kry, in terme van haar gedrag, is omdat Milla op die tydstip wanneer sy Agaat van haar Lourier-familie af wegneem, nie haar eie kind het nie, en dus Agaat vir haarself wil toe-eien. Agaat word dan gedwing om Milla se manier van dinge doen, na te boots. Dus kan die Milla-Agaat-verhouding, wat grootliks afspeel tydens die apartheidsjare as 'n spesifieke voortsetting van die kolonialisme in Suid-Afrika, gesien word as 'n replika vir die verhouding tussen kolonis en gekoloniseerde.

4.4 Agaat as “apartheid cyborg”

In die epiloog beskryf Jakkie Agaat as 'n “Apartheid cyborg” (703). Jakkie dink na oor Milla se begrafnis en oor Agaat:

Gaat het nie 'n spier vertrek nie. Haar kep was hoër, dikker geborduur as wat ek dit onthou het, 'n bril op haar neus. Verder was sy soos altyd, miskien 'n bietjie meer geset, haar ken ver uit, haar treetjies flink, haar sole suigend op die plankvloer. Apartheid Cyborg. Aanmeekaargesit van los fittings plus geluidsband. (703)

Die ontstaan van die term “cyborg” kan onder meer teruggevoer word na Donna Haraway se teorie waarmee sy die tradisionele opvattinge van die feminisme kritiseer. Volgens Haraway (2004:7) is 'n siborg 'n “cybernetic organism, a hybrid of machine and organism, a creature of social reality as well as creation of fiction. Social reality is lived social relations, our most important political construction, a world-changing fiction.”

Met “apartheid cyborg” word egter in *Agaat* bedoel dat Agaat 'n bioniese wese is wat geskep is deur aanhangers van apartheid, dus nie 'n mens in eie reg nie, maar 'n produk. Tydens Jakkie se verjaarsdagfeesvieringe, wanneer hy Agaat saam met hom wil neem vir 'n vliegtrit, wil Milla ingryp omdat sy voel dat Jakkie 'n bespotting van Agaat wil maak. Jakkie sê dat hy wil hê dat Agaat vryheid moet beleef. Jakkie se woorde in die uittreksel is insiggewend en steun sy opmerking dat Agaat 'n “[a]partheid cyborg” is:

Miskien sal sy my daar bo tussen die miswolke uiteindelik kan vertel waar sy vandaan kom en hoe sy hier op Grootmoedersdrift beland het, in haar simpel kep en skoolskoene, daar agter in die buitekamer, so getrou, so oud voor haar tyd en so verstok, met haar borduurwerk en haar skryfblokke, 'n tiran oor die ander mense hier op die plaas. Hulle haat haar, hulle spot haar. Dis julle wat haar so gemaak het, Ma. Sy is erger aanmeekaargenaai as Frankenstein se monster.” (630-631)

Agaat is dus nie net 'n produk van Milla se manipulasie nie, maar ook van die apartheidstelsel. Net soos die “los fittings” impliseer die woorde “Frankenstein

se monster” dat Agaat ’n onvolmaakte, selfs monstertagtige skepping is. Jakkie blameer ook sy ouers en die breër gemeenskap vir Agaat se monstertagtigheid. Deur middel van die karakter Jakkie raak Van Niekerk die kwessie van die verminkende invloed van apartheid op mense van kleur, veral die plaaswerker, aan.

5. Slot

In normatiewe plaasromans is die bruin werker gerepresenteer as onderhewig aan die wit plaaseienaar as heerser van die plaas, en is die stem van die bruin werker dikwels verswyg. *Agaat* sluit aan by die postkoloniale diskoers oor stemgewing deur middel van die stem wat aan die subalterne karakter, Agaat, gegee word, ook al word hierdie stem steeds grotendeels bemiddel deur die vertelling van wit vertellers. In hierdie artikel is vermeld hoe, soos Cochrane (2005:216) tereg opmerk, die Milla-Agaat-verhouding verteenwoordigend is van die verhouding tussen die kolonis en die gekoloniseerde. Die magsverhouding tussen die voorheen gekoloniseerde, Agaat, en Milla, as die wit plaaseienaar wat afstam van ’n koloniale familie, word omgekeer wanneer Agaat se magsposisie verander van werker na grondeienaar. Wat dié plaasroman nog verder kompliseer, is die aandag wat geskenk word aan die intieme verhouding tussen Agaat en Milla en hoe hierdie verhouding die ontwikkeling van Agaat se identiteit beïnvloed. Alhoewel daar stereotipering voorkom van veral Agaat se Lourier-familie en die res van die werkers op die plaas Grootmoedersdrift, word hierdie stereotipering eers bevestig en daarna ondermyn as deel van ’n postmodernistiese procéd e om kommentaar te lewer op die talle stereotiperings wat oor die plaaswerker in die normatiewe plaasromans voorkom.

Agaat se identiteit is beïnvloed deur Milla de Wet, wat Agaat na haar hand wou oplei. In hierdie proses vorm Agaat nie deel van die “hulle” (verwysend na die res van die bruin werkers) nie, maar behoort sy ook nie tot die “ons” nie. Deur die problematisering van Agaat se identiteit, met Agaat wat ’n apartheidsiborg word, maar ook ’n behoud van haar eie rituele toon, en deur die stem wat aan die bruin werker gegee word, word daar kommentaar gelever op die mikrokosmos van die plaas en op die politieke ideologieë wat neerslag vind in die plaas as ruimte. Marlene van Niekerk lewer dus ’n belangrike bydrae tot die vernuwing van die Afrikaanse plaasroman deur die prominente rol wat Agaat as bruin werker in die verhaal kry, deur die problematisering van die Agaat se identiteit en deur die kommentaar wat gelever word op die komplekse verhouding van twee vrouens wat aangewese is op mekaar.

Universiteit van Kwazulu-Natal

Universiteit van Suid-Afrika

AANTEKENINGE

1. Hierdie artikel is gebaseer op navorsing wat gedoen is vir 'n MA-verhandeling wat Loraine Prinsloo (2006) onder die studieleiding van Andries Visagie by die Universiteit van KwaZulu-Natal (Durban) voltooi het. Die titel van die verhandeling is *Marlene van Niekerk se Agaat (2004) as 'n postkoloniale plaasroman*.
2. In hierdie artikel sal daar na plaasromans wat voor 1962 geskryf is, verwys word as “normatiewe plaasromans”, met ander woorde dié plaasromans wat voor die verskyningsdatum van Etienne Leroux se baanbrekende *Sewe dae by die Silbersteins* in 1962 geskryf is. Plaasromans wat sedert 1962 met dieselfde kritiese instelling as Leroux se roman geskryf is, word as “kontesterende plaasromans” bestempel. Die kontestering, ondermyning en herskrywing van verskynsels uit die ouer, normatiewe plaasliteratuur is 'n belangrike tendens in die Afrikaanse literatuur sedert Sestig. Sien Prinsloo (2006:34-36) vir 'n omvattende omskrywing van die begrippe “normatiewe plaasroman” en “kontesterende plaasroman”.
3. Die verwysing na Goed is 'n verwysing na Agaat self, want haar naam beteken onder andere ‘goed’. Vergelyk hoofstuk 2 van Prinsloo (2006) vir meer besonderhede oor die betekenisimplikasies van Agaat se naam.

VERWYSINGS

AFRICAN FOLKLORE. AN ENCYCLOPEDIA.

2004. New York & London: Routledge.

ASHCROFT, BILL; GRIFFITHS, GARETH & TIFFIN, HELEN. (eds.).

1997 (1995). *The Post-Colonial Studies Reader*. New York & London: Routledge.

ATWELL, DAVID.

2005. *Rewriting Modernity*. Pietermaritzburg: University of KwaZulu-Natal.

BARKER, CHRIS.

2000. *Cultural Studies. Theory and Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

BHABHA, HOMI K.

1994. *The Location of Culture*. London & New York: Routledge.

BURGER, WILLIE.

2005. Karnaval van die diere: die skrywende waterkewer eerder as die jollie bobbejaan. *Litnet Seminaarkamer*, 7 Oktober, <http://www.litnet.co.za/seminaar/agaat_burger.asp>.

BURGERS, THOMAS FRANÇOIS.

2004. *Dorp in het onderveld. Zuid-Afrikaanse verhalen*. Amsterdam: Athenaeum Polak & Van Gennep.

CASTELLS, MANUEL.

1997. *The Information Age. Economy, Society and Culture. Volume 2: The Power of Identity*. Massachusetts & Oxford: Blackwell.

CHILDS, PETER & WILLIAMS, PATRICK.

1997. *An Introduction to Post-Colonial Theory*. England: Pearson Education.

COCHRANE, NEIL.

2005. *Agaat*. *Tydskrif vir Letterkunde* 42 (2): 216-217.

COETZEE, AMPIE.

2000. *'n Hele os vir 'n ou broodmes. Grond en die plaasnarratief sedert 1595*. Pretoria & Kaapstad: Van Schaik; Human & Rousseau.

DE CERTEAU, MICHEL.

1986. *Heterologies. Discourse on the Other* (vertaal deur Brian Massumi). Manchester: University of Manchester.

GERWEL, JAKES.

1987. Apartheid en die voorstelling van gekleurdes in die vroeë Afrikaanse literatuur. In: Malan, Charles. (red.). *Race and Literature / Ras en literatuur*. Pinetown: Owen Burgess, pp. 89-101.

GILROY, PAUL.

1997. *Diaspora and the Detours of Identity*. In: Woodward, Kathryn. (ed.). *Identity and Difference*. London, Thousand Oaks & New Delhi; Milton Keynes: Sage; Open University, pp. 299-343.

HARAWAY, DONNA.

2004. *The Haraway Reader*. New York: Routledge.

HUTCHEON, LINDA.

1989. *The Politics of Postmodernism*. London & New York: Routledge.

JANSEN, ENA.

2005. "Ek het maar net saam met die miesies gebly." Die representasie van vrouebediendes in Suid-Afrikaanse letterkunde: 'n steekproef. *Stilet* XVII (1): 102-133.

LEVINAS, EMMANUEL.

1969. *Het menselijk gelaat*. Bilthoven: Ambo.

PRINSLOO, LORAINÉ.

2006. *Marlene van Niekerk se Agaat (2004) as 'n postkoloniale plaasroman*. Durban: ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Universiteit van KwaZulu-Natal.

ROOS, HENRIËTTE.

2006. Die Afrikaanse prosa 1997 tot 2002. In: Van Coller, H. P. (red.). *Perspektief en Profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis. Deel 3*. Pretoria: Van Schaik, pp. 43-148.

SMITH, FRANÇOIS.

2004. Plaas se ander kant. Partriargie se ommekeer egter nie eenvoudig. *Die Burger*, 4 September: 12, <<http://152.111.1.251/argief/berigte/dieburger/2004/09/04/BS12LDN/02.html>>.

SPIVAK, GAYATRI, CHAKRAVORTY. C.

1995. Can the Subaltern Speak? In: Ashcroft, Bill.; Griffiths, Gareth & Tiffin, Helen. (eds.). *The Post-Colonial Studies Reader*. New York & London: Routledge, pp. 24-28.

STEINMAIR, DEBORA.

2004. 'Agaat' is meer half-edelsteen. *Kerkbode*, 24 September: 13.

'T HART, KEES.

2006. Borduren als machtmiddel. *De Groene Amsterdammer*, 19 Mei, <[http://groene.alias.nl/index.php?show=article&source=article list&item=1](http://groene.alias.nl/index.php?show=article&source=article%20list&item=1)>.

VAN DER MERWE, CHRIS.

2005. *Agaat* deur Marlene van Niekerk. *Litnet Seminaarkamer*, geraadpleeg 11 September, <<http://www.litnet.co.za/seminaar/agaat.asp>>.

VAN NIEKERK, MARLENE.

2001. Klein vingeroefening rondom die nosie van hibriditeit. In: Van Heerden, Etienne. (red.). *Briewe deur die lug. Litnet/Taalsekretariaat-skrywerberaad. 2000*. Kaapstad: Tafelberg: 147-163.

2004. *Agaat*. Kaapstad: Tafelberg.

VAN NIEKERK, MARLENE & VAN ZYL, ADRIAAN.

2006. *Memorandum. 'n Verhaal met skilderye*. Kaapstad & Pretoria: Human & Rousseau.

VAN WYK, STEWARD.

2001. Hibriditeit of die baster in ons. In: Van Heerden, Etienne. (red.). *Briewe deur die lug. Litnet/Taalsekretariaat-skrywerberaad. 2000*. Kaapstad: Tafelberg, pp. 164-171.

VENTER, L.S.

2004. 'n Unieke leeservaring. Verteltrant in 'Agaat' is so ongehaas soos liriese poësie. *Beeld*, 22 November: 11, <<http://152.111.1.251/argief/berigte/beeld/2004/11/22/B1/11/03.html>>.

VILJOEN, LOUISE.

1995. Disrupsie en appropriasie in Lettie Viljoen se *Karolina Ferreira*. *Stilet* 7 (2): 32-45.

1996. Postkolonialisme en die Afrikaanse letterkunde: 'n verkenning van die rol van enkele gemarginaliseerde diskoerse. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 3(2): 158-175.

VISAGIE, ANDRIES GEHARDUS.

2004. *Manlike subjektiwiteit in die Afrikaanse prosa vanaf 1980-2000*. Stellenbosch: ongepubliseerde proefskrif, Universiteit van Stellenbosch.

WEBSTER'S THIRD NEW INTERNATIONAL DICTIONARY OF THE ENGLISH LANGUAGE. UNABRIDGED.

1993. Springfield & Massachusetts: Meriam-Webster.

WESSELS, ANDRIES.

2006. Marlene van Niekerk se *Agaat* as inheemse Big House-roman. In: *Tydskrif vir Letterkunde* 43(2): 31-45.